

TUSSEN OOGGETUIGEN EN ERFLATERS

Riemer Knoop

Tussen ooggetuigen en erflaters

DENKEN OVER HET ERFGOED VAN
DE TWEEDE WERELDOORLOG

Essay in opdracht van het Ministerie van vws

NOVEMBER 2006
PALLAS PUBLICATIONS

Pallas Publications is een imprint van Amsterdam University Press.

Ontwerp omslag: Geert de Koning, Ten Post
Vormgeving: Adriaan de Jonge, Amsterdam

Afbeelding omslag: BrunoStock, Deventer

ISBN 978 90 8555 002 0
NUR 686

© Pallas Publications – Amsterdam University Press, 2007

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voorzover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 j° het Besluit van 20 juni 1974, Stb. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, Stb. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3051, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Dit essay is geschreven in opdracht van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport, programma ‘Erfgoed van de Oorlog’, ter voorbereiding van een visieontwikkeling van het departement op gewenste en mogelijke strategieën voor omgang met het erfgoed van de oorlog.

GORDION

Gordion Cultureel Advies ondersteunt instellingen en overheden op het gebied van culturele beleidsvorming en communicatie. Riemer R. Knoop (1955) is klassiek archeoloog, museoloog en essayist, en werkte als grafisch ontwerper, mediamaker en voorlichter.

Inhoud

Proloog 7

1 Erfgoed van de oorlog en nationaal bewustzijn 9

2 Reikwijdte overheidszorg 11

3 Urgentie en contexten 13

3.1 Kwetsbaar en volumineus materiaal 13

3.2 Verschuivende opvattingen over erfgoed 14

3.3 Herijking verhouding overheid-burger 19

3.4 Andere geschiedenissen 20

4 Conclusies 25

Epiloog 27

Noten 28

Proloog

Pas onlangs hoorde ik dat ik eigenlijk Reimer had moeten heten. Dat is in Engelstalige gebieden een couranter naam dan mijn eigen naam. Het is er niet van gekomen. Toen mijn ouders vlak voor mijn geboorte in 1955 verkozen af te zien van het Indoneesisch staatsburgerschap en het benarde Indië definitief wilden verlaten, was hun eerste keuze niet om te repatriëren naar het kille Nederland. Dat was mijn vader juist direct na de oorlog zo snel mogelijk ontvlucht, om in de Oost een nieuw bestaan op te bouwen, met aan zijn zijde een aldaar gevonden, licht-koffiekleurige prinses van exotisch Nederlands-Indisch-joods-Spaanse komaf. Hun eerste keuze was een van de jonge, westerse republieken ver van Europa: Nieuw-Zeeland, Australië, Zuid-Afrika of desnoods Canada. Een nieuw leven in een nieuw land, daar ging het om. Maar ze waren er niet welkom. Over mijn moeder stond in mijn vaders paspoort bij 'ras' ingevuld dat zij gemengdbloedig was. De gedroomde nieuwe vaderlanden waren daar niet op gesteld. Australië en Nieuw-Zeeland hadden strenge wettelijke immigratiebeperkingen voor wie biometrisch, zoals wij vandaag zouden zeggen, als niet-Europeaan te kwalificeren was. Zuid-Afrika had nog wel gekund, en van een Belgische oom op de ambassade in Pretoria hadden mijn ouders begrepen dat ze er redelijk goede kaarten voor hadden. Maar dan hadden ze, met al twee jonge kinderen, de eerste maanden wel fysiek van elkaar gescheiden moeten doorbrengen. Vermenging van rassen was zeer ongewenst. De conclusie werd na enige aarzeling getrokken: dan maar terug naar Nederland. En Riemer bleef Riemer.

Deze opmerkelijke episode vertelde mijn thans 78-jarige moeder me niet zo lang geleden. Zonder wrok, verwijt, spijt of zelfs enige zichtbare nostalgie – gewoon in reactie op het verzoek aan mijn ouders hun vroegste herinneringen met me te delen. Ik probeer me in gesprekken met de vorige generatie, bij het scheiden van de markt als het ware, een beeld te vormen van hun tijd die tegelijk mijn tijd is. Als ze er straks niet meer zijn heb ik alleen de herinnering aan hun eerstehands getuigenis nog. In dit geval bracht de getuigenis een schok teweeg. Kennelijk was er een veel langere periode dan de vijf oorlogsjaren geweest waarin noties over ras en zuiverheid niet ongewoon waren. Die *oral tradition*, inmiddels toch iets meer dan een familieanekdote, helpt me het versteende beeld van de jaren '40-'45 opnieuw aan een kritisch onder-

zoek te onderwerpen. Leidende gedachte is de noodzaak me ook zelf tot die spiljaren van de twintigste eeuw te kunnen verhouden, al was het maar om de generatie van mijn ouders te begrijpen. Die is immers in hoge mate gevormd door het bijzondere karakter van die tijd en zijn nasleep, en heeft op haar beurt en onvermijdelijk mij daar weer mee behept. Er laat zich een onderhuidse aanwezigheid raden van resignatie, aanvaarding, het beste ervan maken, handen uit de mouwen, flink zijn.

Genoemde houdingen, waarden, gevoeligheden, lichte neuroses wellicht: ik beschouw ze als een nalatenschap die wat over mijzelf zegt. Niet normatief, eerder instrumenteel, om mijzelf te begrijpen. Die houdingen zijn niet tastbaar. En zelfs voor de aanleiding zijn primaire documenten schaars. De ooit gedwongen keuze om naar het ongewenste vaderland terug te keren is niet in archief of historische collectie vastgelegd, misschien alleen het maatschappelijke klimaat waarin dat kennelijk onvermijdelijk was. Daarnaast zijn er nog wat illustraties van het misschien heimelijk wel geïdealiseerde verloren paradijs: een enkel djatihouten beeldje, een goedkope aquarel van een kampongscène met een ossenkar die een halve eeuw lang boven het ouderlijk bed hing. Het spreekt vanzelf dat we daar als kinderen straks zuinig mee omgaan. Maar voor onze kleinkinderen zal de zeggingskracht ontegenzeggelijk minder sterk zijn. Het verhaal van mijn moeder zal het afleggen tegen de noden en vraagstukken van wat dan vandaag en morgen zullen zijn.

Erfgoed van de oorlog en nationaal bewustzijn

De lange inleiding diene om het grotere thema van dit opstel te plaatsen: is er rijks-
overheidsverantwoordelijkheid voor de toekomst van het erfgoed van de oorlog? De
generatie van direct bij de Tweede Wereldoorlog betrokkenen is aan het vertrekken.
Demografische ontwikkelingen maken dat onvermijdelijk, ook wanneer gestaag ver-
beterende zorg telkens voor een hogere levensverwachting zorgt waardoor het vertrek
wordt uitgesteld. Wie in 1945 de jaren des onderscheids had bereikt, zal binnen een
decennium 85 of ouder zijn. Het object van wat nu nog levende herinnering is, zal het
domein van de contemporaine geschiedenis verlaten, en aan de wetmatigheden on-
derhevig worden die de voltooide geschiedenis eigen zijn. Vergrote afstand in de tijd
en het ontbreken van ooggetuigen zullen het beeld van de traumatiserende periode en
de reacties daarop verzachten en zo de angel uit menig debat halen. Maar tegelijker-
tijd zal een tegengestelde beweging plaatsvinden. De gemedieerde herinnering die
aan de tweede en volgende generaties is overgedragen, zal nieuwe gevoelige plekken
raken, zo is de algemene verwachting. De heilzame kracht van persoonlijke verwer-
king en nuance zal een minder mitigerende rol spelen dan bij de eerste generatie het
geval was. ‘Het viel best mee’ zal niet meer direct worden gehoord. De Oorlog na de
Oorlog, in engere zin, is dus vast nog lang niet over.

Behalve het vertrek van de ooggetuigen en de nog onbestemde toe-eigening door
de volgende generatie is er al een derde, veel omvangrijker en diepgaander maar
moeilijker te duiden beweging voelbaar: die van de intern multiculturaliserende en
extern internationaliserende Nederlandse samenleving. Nederland is de facto een im-
migratieland geworden, met thans 3,1 miljoen nieuwkomers.¹ En Nederland is al lang
geen soevereine natie meer, economisch, politiek, noch cultureel – integendeel. Het
is onontkoombaar ons te bezinnen op wie we zijn en welke factoren ons verbinden, en
vooral om de bepaling van het ‘we’ en het ‘ons’ daarin nadrukkelijk voor herijking
open te stellen, zonder op de uitkomsten vooruit te lopen. Door deze twee ontwikke-
lingen, die als het ware elkaars complement vormen, komt wat traditioneel als Neder-
landse identiteit wordt gevoeld onder toenemende druk te staan. Het door het kabi-
net geagendeerde normen- en waardendebat, de onlangs verschenen voorstellen voor
een historische canon, alsmede het kabinetsbesluit om tot een Nationaal Historisch

Museum te komen: het zijn de markeringspunten voor een strategie om ons opnieuw te verhouden tot wie we willen zijn. De dominante rol die de jaren '40-'45 en hun samenwerking voor de constitutie van een nationaal zelfbewustzijn speelden, is daarmee niet meer vanzelfsprekend.

Reikwijdte overheidszorg

De zorg voor oorlogsgetroffenen is – in ons land en praktisch gezien – een overheidszaak. Ze kan worden onderscheiden in een individuele en een institutionele kant. De zorg voor personen zal met het gestage vertrek van de eerste generatie zijn langste tijd hebben gehad. Het systeem van uitkeringen en pensioenen voor wie onder de oorlog leed is langzaam gegroeid. Begonnen als incidentpolitiek bij Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk werk (CRM) en Sociale Zaken groeide het uit tot een vrijwel niet meer omstreden, vaste beleidslijn met overeenkomstige portefeuilles. Het is nu belegd bij het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (vws, geregeld via de Oorlogswetten, en scherp onderscheiden van bijstand en andere, algemenere sociale zorg. De praktische uitvoering is zoveel mogelijk uitbesteed via een zbo – de Pensioen- en Uitkeringsraad (PUR) – en heeft een brede en, uiteindelijk, ruimhartig te noemen dekking. De staatsrechtelijke basis is te vinden in een in samenleving en parlement algemeen geaccepteerde verwijzing naar de met elkaar samenhangende noties ‘ereschuld’ en ‘bijzondere solidariteit’. Betrof dat aanvankelijk alleen de directe slachtoffers, later werd de kring verruimd naar ook indirect onder de gevolgen van de oorlogsjaren lijdenden.

De institutionele kant van de zorg kent twee aspecten: die voor de organisaties van oorlogsgetroffenen en die voor hun directe of indirecte zakelijke belangen. Tot de laatste categorie behoort het recente werk van vier door het Ministerie van Financiën in 1998 ingestelde commissies. Naar aanleiding van de zogeheten LIRO-affaire moesten die onderzoeken of overheidsbesluiten over banktegoeden, verzekeringen, aandelentransacties en kunstvoorwerpen uit de periode '40-'45 achteraf wellicht niet goed te billijken waren of misschien nog open plekken vertoonden, en eventueel alsnog in balans met het vigerende rechtsgevoel konden worden gebracht. Een soort finale kwijting van de bijzondere rechtspleging en het rechtsherstel die sinds 1948 werden uitgevoerd. Met het eindrapport van de laatste commissie, over het teruggavebeleid van ‘oorlogskunst’, zijn deze lijnen eind 2004 vrijwel afgehecht.

Het tweede aspect van de institutionele zorg, en daar gaat het hier over, betreft de rol die het Ministerie van vws sinds lang heeft genomen in het ondersteunen, eerst structureel, later op projectbasis en door middel van incidentele subsidies, van een

honderdvijftigtal Tweede Wereldoorlogsorganisaties, gericht op herdenking, lotgenotenverbondenheid, educatie, studie en onderzoek, en beheer, behoud en presentatie van aan de oorlog gerelateerde voorwerpen en documenten. Nu door het uitdunnen der rijen van direct betrokkenen ook het voortbestaan van hun organisaties zo niet onzeker is geworden dan toch aan herijking toe is, kan de vraag gesteld worden hoe de rijksoverheid moet aankijken tegen de verantwoordelijkheid die ze eerder genomen had voor de organisaties van oorlogsgetroffenen, het daar vergaarde materiaal en de door het blote bestaan van die organisaties ontstane en in archieven en verzamelingen neergeslagen geschiedenissen. De zorg voor die organisaties had ze immers in een proces van onbedoelde groei op zich genomen, dit min of meer als vanzelf en eerder passief uit een zekere ruimhartigheid toegelaten dan actief vanuit een harde bestuurlijke logica naar zich toegetrokken. Daarbij is ook sprake geweest van een in zekere mate constant oprekken van de grenzen.

Moet de rijksoverheid die zorg nu institutionaliseren, waarom precies, en hoe? En zo ja, alles, of slechts een deel? En in dat laatste geval: welke keuzes zijn er dan nog noodzakelijk en mogelijk? Of moet de overheid met het verscheiden van de eerste generatie het hele onderwerp, inclusief het beheer en behoud van materiële nalatenschap daarvan, zoveel mogelijk normaliseren? Ook in dat geval blijven er vragen. Vanuit welke houding gebeurt dat dan? Hoe wordt die transitie vormgegeven? Is het bestaande erfgoedbestel er wel tegen opgewassen, of zijn ook daar weer bijzondere voorzieningen nodig? Vertaald naar een iets afstandelijker niveau speelt er, met andere woorden, de vraag waar het rijk vindt dat het enerzijds zelf op aangesproken moet kunnen worden, en wat het anderzijds wil dat er in de samenleving gebeurt met wat de generatie die de oorlog zelf meemaakte, haar zal nalaten. De Tweede Wereldoorlog gaat met pensioen, maar wat doen we met de spulletjes?

Urgentie en contexten

De urgentie van dit dilemma wordt door een aantal actuele ontwikkelingen onderstreept. Ik beperk me tot de vier belangrijkste. Allereerst is er het risico dat het fysieke materiaal wegens zijn kwetsbaarheid voortijdig verdwijnt. Vervolgens dwingen ingrijpende veranderingen in opvattingen over erfgoed tot doordachte keuzes. In lijn daarmee, maar van algemener strekking, is de kabinetsvisie te plaatsen over de herijking van de verhouding tussen overheid en burgers. Ten slotte, zoals in de inleiding al geschetst, staat de traditionele betekenis van de jaren '40-'45 onder druk door andere manieren van kijken naar geschiedenis.

3.1 KWETSBAAR EN VOLUMINEUS MATERIAAL

Het materiaal waar het hier om gaat bestaat, behalve uit voorwerpen en documenten uit de jaren '40-'45 zelf, vooral uit de archieven die de betrokken organisaties na die tijd opbouwden. Daarin is de geschiedenis van de omgang met en receptie van de oorlog gedetailleerd vastgelegd. Daardoor is nu een belangrijke maatschappelijke context voorhanden voor begrip van het ontstaan en van de inhoud van de vele collecties van de oorlogs- en verzetsmusea. Ook de duizenden over het hele land verspreide, grotere en kleinere oorlogs- en verzetsmonumenten krijgen hun reliëf vooral tegen de achtergrond van juist die naoorlogse verwerkingsgeschiedenis. Naar aard valt dit corpus te onderscheiden in documenten, voorwerpen, audiovisueel materiaal en gedenktekens in de openbare ruimte.

De materiële getuigen van het tijdperk '40-'45 zelf vormen in combinatie met de gedocumenteerde reacties van de samenleving daarop een bijzondere samenhang die het verdient, zo is de gangbare mening, om met bijzondere zorg gekoesterd te worden. Maar de beruchte slechte houdbaarheid van de fysieke dragers vormt een acuut probleem. In negatieve zin zal dat zichzelf oplossen wanneer er niet ingegrepen wordt (*senatu deliberante perit Saguntum*): ze verdwijnen gewoon. De slechte kwaliteit van veertig tot zeventig jaar oud papier en de zelfs autodestructieve eigenschappen van nitraat en acetaat als dragers van beeld en geluid zijn de meest in het oog springende

risico's.¹ Maar er zijn ook onvolkomenheden in het huidige archiefbestel zelf. De rijksverantwoordelijkheid beperkt zich in toenemende mate tot de archieven van de overheid zelf, waarbij zelfs een afdoende signaleringsfunctie voor wat daarbuiten valt, niet meer belegd is. Ook dat vormt een risico. In dezelfde lijn, zij het in mindere mate, lijkt onduidelijkheid over de eigendomsverhoudingen rond oorlogsmonumenten in de openbare ruimte en het landschap een belemmering voor optreden waar acuut fysiek verval dreigt.

Een bijkomend maar niet minder belangrijk aspect van het materiaal is de omvang. Het is evident dat de reden om dit onderwerp überhaupt te agenderen, *mede* door overwegingen van proportionaliteit zijn ingegeven. Gaat het om een enkele archiefmeter? Enige uren bewegend beeld? Het Ministerie van vws heeft op verschillende terreinen – archieven, musea, beeld en geluid, en monumenten – de laatste jaren pilotstudy's laten uitvoeren om zich een beeld van de ernst en de omvang van de problematiek te vormen. De voorlopige indruk is dat het om een substantieel bestand gaat, overigens met per sector specifieke aandachtspunten, dat inderdaad meer aandacht wettigt dan het wegwerken van wat losse eindjes vraagt.²

3.2 VERSCHUIVENDE OPVATTINGEN OVER ERFGOED

Een tweede grote context die het 'wat te doen?' beïnvloedt, wordt gevormd door veranderende opvattingen over erfgoed. Dat laatste woord heb ik tot nu toe proberen te vermijden, aangezien het gebruik ervan van meet af aan normatieve connotaties heeft. Allereerst het woord zelf.

Begripsbepaling Tot anderhalf decennium terug was 'erfgoed' vrijwel taboe, direct of indirect besmet als het werd gevoeld met de beladen begrippen volk, bloed en bodem. In plaats daarvan sprak men nogal neutraal van 'cultuurbezit', administratief onderverdeeld in musea, monumenten, archeologie en archieven. De neutrale benadering ging hand in hand met een intrinsieke cultuuropvatting, waarin de materie zelf van groot belang werd geacht, en een daarbij horende dominante positie van wetenschap en onderzoek. De georganiseerde zorg, eigenlijk alleen expliciet verankerd in de Monumentenwet 1988, ging dan ook vooral uit van de notie van schoonheid, daarna van betekenis voor de wetenschap, en pas in de derde plaats van enige cultuurhistorische waarde. Een ouderdomsgrens van 50 jaar voor te beschermen monumenten in de wettelijke definitie zorgde ervoor dat het onderwerp van zorg per definitie van voor de oorlog was. Dat ging overigens terug op de ironische situatie dat de voorgaande wet, uit 1961, al ruim voor de oorlog was voorbereid en mede een antwoord was op de door Victor de Stuers in zijn beroemde *De Gids*-artikel 'Holland op zijn smalst' uit 1873 bevochten aandacht voor gebouwen en collecties uit de pre-industriële periode.

Kentering Begin jaren negentig gaf een kentering te zien, ten gevolge van een aantal deels tegenstrijdige ontwikkelingen.³ Het resultaat is dat voorwerpen, al of niet roerend of materieel, tegenwoordig hun belang steeds meer aan hun context ontlenu, hun biotoop en hun genealogie. Archieven kunnen musea worden, en omgekeerd, terwijl men in de monumentenzorg in toenemende mate oog heeft gekregen voor samenhang, ensemble en de meerwaarde die allerhande combinaties bieden. Het sleutelwoord is nu ‘historisch landschap’ geworden. Daarmee is ook de administratieve organisatie ontokerd, zoals op het departement van wvc duidelijk werd toen in het midden van de jaren negentig een *geïntegreerde* directie ‘Cultureel Erfgoed’ de directie Musea, Monumenten, Archeologie en Archieven opvolgde.

Tevens vond er een onmiskenbare vermaatschappelijking van de betekenisgeving plaats. Behoudens enige tot icoon geworden voorbeelden die zich aan deze wetmatigheid onttrekken maar in het publieke debat nog telkens met kracht van bewijs worden opgevoerd (Nachtwacht, Zonnebloemen, Paleis op de Dam), is het algemeen geaccepteerd dat behoud van erfgoed niet mogelijk is zonder maatschappelijke toe-eigening, en dat die toe-eigening daar eigenlijk logisch aan voorafgaat. Waarom zou er bewaard worden wanneer niemand er om geeft? Bestaat intrinsieke waarde wel wanneer die niet breed wordt beleefd? In een dergelijke dynamische cultuuropvatting *is* iets geen erfgoed, maar *wordt* iets dat pas door een zekere waardetoe-eigening van groepen in de samenleving, en *blijft* dat alleen wanneer dat proces duurzaam is. Even onomstreden is dat de betekenis van die waarde een relatie heeft met de identiteit van de toekenner (of de toekennende groep). Ook daar is sociologisch gezien van een omdraaiing sprake: de identiteit wordt zelfs *gevormd* door de daad van waardetoe-eigening. Daarmee hebben ‘erfgoedobjecten’ het objectieve, absolute domein verlaten en dat van de subjectieve emoties en identiteitsdefiniërende relaties betreden. In sommige gevallen worden ze bij uitnemendheid katalysatoren van emoties. Alles, zo is de uiterste consequentie, kan tot erfgoed worden verklaard, als het maar een emotie teweegbrengt. De authentieke materie kan dan worden vervangen door namaak – voor de erfgoedindustrie, met glijdende overgangen tussen musea, *memorials*, themaparken en bezoeken centra, maakt dat niet zoveel uit. Hans Goedkoop noemde dat recent ‘het gelijk van de emotie’.⁴ De vorige staatssecretaris voor cultuur koos als titel voor haar museumnota (2005) zelfs het onverhuld programmatische ‘Bewaren om teweeg te brengen’. Zonder daar een oordeel over uit te spreken kan de resulterende praktijk opmerkelijk genoemd worden. Gebruik van het woord erfgoed heeft thans vrijwel altijd een maatschappelijk activerende connotatie. Het wordt bedreigd, staat onder druk door gebruik, oprukkende nieuwbouw, verval, erosie; er moet iets mee gebeuren, het moet bezocht, commercieel geëxploiteerd, toeristisch ingebed, beheerd, ontsloten, gered, beschermd, behouden! De normatieve dimensie waarin ook de gewenste omgang met de materiële nalatenschap van oorlogsgetroffenen welhaast automatisch geplaatst wordt door haar zonder meer als ‘erfgoed’ te bestempe-

len, ontnemt mijns inziens het zicht op de afwegingen waarvoor ik hieronder de aandacht vraag.

De recente emancipatie van erfgoed heeft geresulteerd in een fijnmazige, professionele infrastructuur. Vrijwel alle erfgoedinstellingen zijn zich nu bewust van de noodzaak hun maatschappelijke worteling periodiek te herijken. Op de meeste terreinen van erfgoedzorg is bovendien sprake van min of meer gevorderde, in principe zelfregulerende kwaliteitssystemen, geborgd door een betrokken en professioneel toezichtarrangement vanuit de overheid, vormgegeven in de Erfgoedinspectie van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (ocw).⁵ Niet alleen zijn er interne kwaliteitsstandaarden, zoals voor musea in een register, en voor uitvoerders van (archeologische) monumentenzorg in een erkenningsstelsel op basis van een door hen zelf ontwikkelde kwaliteitsnorm. Ook geeft een extern toetsende rijksinspectie vorm aan het inzicht dat het terrein van erfgoed een hybride publiek-private aangelegenheid is waar de rijksoverheid vooral een bestelverantwoordelijkheid heeft en steeds minder een specifieke gevalsverantwoordelijkheid. De rijksdiensten verruilen in die geest langzaamaan hun uitvoerende taken, eens hun bestaanskurk, voor voorwaardenscheppende activiteiten waardoor derden, de samenleving zelf, een eigen verantwoordelijkheid kunnen invullen.⁶ De systematiek die nu is gegroeid kan als dynamisch en interafhankelijk opererend beschouwd worden, met voldoende ruimte en flexibiliteit om nieuwe aandachtsvelden te absorberen, mits die tijdig gesignaleerd worden. Dat betreft bijvoorbeeld de opkomende terreinen van industrieel, mobiel en immaterieel erfgoed, en zelfs zogeheten omstreden erfgoed uit de koloniale en oorlogsperiodes.⁷ Enige frictie leveren de terreinen van zogeheten opengestelde monumenten, naoorlogse architectuur, *lieux de mémoire* en andere projecties op het landschap, en *digitally born* archiefmateriaal. Maar ook die velden lijken principieel wel inpasbaar.

Rol overheid Een waterscheiding, maar nog niet helemaal voltooid, is de poging tot herformulering van de rijksverantwoordelijkheid voor erfgoed.⁸ In mijn eigen woorden weergegeven: thans leeft de overtuiging dat erfgoedzorg een identiteitsbepaalde bekommernis betreft om schaarse dingen, ook immateriële, die veelal van vroeger zijn. Die bekommernis is als iets intrinsiek waardevols⁹ op te vatten en is primair een zaak van de samenleving zelf of van precieze actoren daarbinnen – om wiens identiteit gaat het anders? De taak van de overheid – waar ik later meer in het algemeen op inga – zal dan allereerst zijn de burgers, eigenaars of gebruikers van erfgoed zodanig te faciliteren dat ze die bekommernis geïnformeerd en verantwoord vorm kunnen geven. Los daarvan zal er een algemene zorgplicht voor historische bronnen zijn. Die is onder meer in de Archiefwet (1995) geregeld en betreft waarschijnlijk een eigen domein dat grotendeels losstaat van dat van erfgoed. Daarnaast zal de overheid niet alleen als goed maar zelfs als voorbeeldig huisvader moeten zorgen voor cultureel bezit

dat zij zelf in eigendom heeft. Ten slotte zal ze als een vangnet moeten kunnen optreden wanneer de omvang van het erfgoed in individuele gevallen daar in redelijkheid en billijkheid aanleiding voor geeft. Van de elfduizend inwoners van Veere kan bezwaarlijk geveerd worden dat ze de grootste en monumentaal gezien belangrijkste kerk van Nederland geheel op eigen kracht duurzaam in stand houden. Het is onredelijk een privé-persoon aan te slaan op verantwoord behoud van de resten van een complete Romeinse villa in diens achtertuin. Voor het adequaat omgaan met een authentieke Rembrandt in de familiecollectie waarvan deskundigen hebben bepaald dat die voor de Nederlandse samenleving zowel onvervangbaar als onmisbaar is, en er dus ministeriële toestemming vereist is bij vertrek naar het buitenland, bestaat er ook een rijkstegemoetkoming. De rol van de overheid beperkt zich dus tot die van eigenaar en vangnet. Verder ligt erfgoed principieel buiten haar domein, en daarna is het een kwestie van balans, zou je kunnen zeggen.

Debat Dat de waterscheiding nog niet scherp is afgebakend, vraagt wat toelichting. In de uitwerking van een nieuwe rijksverantwoordelijkheid voor erfgoed is voorgesteld om de monumentenzorg op een radicaal andere leest te schoeien. De gargantueske lijst van zestigduizend rijksmonumenten zou moeten worden geschoond en teruggebracht tot een honderd- of duizendtal objecten van onomstreden ‘nationaal belang’. Voor die beperkte groep zou het rijk volle verantwoordelijkheid moeten nemen, en waarschijnlijk ook, maar dat is niet expliciet gezegd, het eigenaarschap aanvaarden. Tegen deze hybride benadering – loslaten maar ook weer vaster houden – zijn grote en principiële bezwaren geuit, van de kant van het Bureau Rijksbouwmeester en door vele andere deskundigen en organisaties. De lastigst te beantwoorden kwestie wordt gevormd door het dubbele karakter van veel erfgoedobjecten: die zijn zowel historische en wetenschappelijke bron als tegelijkertijd drager van daar door de samenleving op geprojecteerde, emotionele waarden. Wie heeft het primaat? En door de notie ‘onomstreden’ te introduceren valt de basis onder de dynamische erfgoedbenadering weg. Erfgoed, begrepen als onderdeel van een permanent proces van betekenis-toekenning, leeft immers bij het permanente *publieke* debat. Door iets onomstreden te verklaren onttrek je dat aan het debat.

Erfgoed van de oorlog? De hier kort beschreven veranderende houdingen in de omgang met erfgoed hebben consequenties voor de standpuntbepaling ten aanzien van de nalatenschap van de oorlog – hier begrepen als die van oorlogsgetroffenen. Allereerst is de vraag gewettigd hoe normatief de bestempeling ‘erfgoed’ valt op te vatten. In het algemeen is het zo dat niet alles wat bewaard wordt, automatisch tot een verzameling hoeft te worden opgewaardeerd. En ook niet dat elke verzameling koste wat kost bijeengehouden, bevroren of gemusealiseerd moet worden.¹⁰ En evenmin dat elke museale of archiefcollectie vanzelfsprekend een overheidsverantwoordelijkheid

is.¹¹ Wanneer organisaties ophouden te bestaan, staat het hun vrij hun eigen geheugen te wissen dan wel dat geheugen geordend aan een archiefzorger, museum of andere erfgenaam aan te bieden. Een dergelijke vrije wilsbeschikking past bij hier te lande geldende noties over het private domein. Bij de afwezigheid van opvolgers voor betekenisgeving zou, zo valt zelfs te verdedigen, een overheid verweten kunnen worden een verkeerd signaal af te geven door automatisch in die plaats te treden. De eigen verantwoordelijkheid verzet zich tegen overheidsinterventie. Een gebaar van de overheid kan ook makkelijk een alibi worden voor archiefzorger, museum of andere erfgenaam om de zorg niet op zich te nemen. Voorwaarde voor het billijken van deze opvatting is wel dat de organisatie in kwestie, dan wel andere min of meer direct betrokkenen, actief of passief in staat is gesteld die keuze goed geïnformeerd te maken. Behalve een algemene zorgplicht van de overheid voor bronnen komt daarmee een ‘toerustingplicht’ in beeld.

Een tweede implicatie van nieuwe opvattingen over erfgoed, hoe beschroomd ook nog verwoord, is dat ze haaks staan op de bestuurlijke logica van orde, overzichtelijkheid, structuur en bestel. Wat vanuit het standpunt van overheden vaak als versnipperd, lokaal veelvormig en onsamenvattend wordt gezien, hoeft dat op het niveau waar de betekenissen worden toegekend en waar de zorg concreet gestalte wordt gegeven, helemaal niet te zijn. Iedere stad zijn verzetsmuseum, elke wijk zijn oorlogsmonument, zou je kunnen zeggen.¹² Algemener: elke gemeenschap kan als soeverein worden beschouwd in haar identiteitsbepaalde waardetoekenning en de daaruit volgende keuzes en gevolgen. Slechts in het beperkte handelingsdiscours van de overheid, waar criteria als doelmatigheid en doeltreffendheid de besteding van per definitie schaarse publieke middelen beheersen, zijn de noties van overzicht, samenhang en het vermijden van dubbeling steekhoudend. Het is dan als een bonus te beschouwen dat een grote hoeveelheid lokale of andere door *special interest* beperkte initiatieven die leiden tot een veelkleurig en veelzijdig bestand aan materiële nalatenschap, ook een buitengewone en misschien onverwachte nationale betekenis kan krijgen. Gegeven dat belang, is dan wellicht een vangnetrol voor de rijksoverheid passend zoals hierboven beschreven.

Begripsverwarring Een laatste, nogal banale implicatie van zich ontwikkelende erfgoedopvattingen is dat de discussies bemoeilijkt worden door verwarring over terminologie. Daardoor ontstaan niet zelden onrealistische verwachtingen of zelfs claims. Er zijn buiten de Monumentenwet en de Archiefwet vrijwel geen wettelijke kaders voor de omgang met ‘erfgoed’ in ons land. Bovendien regelt de eerste niet eens zoveel anders dan het stellen van voorwaarden aan ingrepen in de materie en aan veranderingen van gebruik en bestemming. Beschermen tegen verval of verplichten tot het begin van een procedure die eindigt met een monumentenstatus: het is allemaal niet aan de orde. En voor collecties of individuele voorwerpen is er al helemaal geen wet-

telijke regeling. Alleen voor wat van nationaal belang lijkt te zijn maar zich in privaat bezit bevindt, kent de Wet tot behoud van cultuurbezit (1984) enige wettelijke beperkingen. Maar die betreffen alleen tijdelijke of permanente verwijdering van het Nederlands grondgebied, wat weer een zekere zorg- en meldplicht met zich meebrengt. Over *al* het andere spreekt de overheid zich niet uit.

Gedenktekens, die nu eenmaal de wat verwarrende naam ‘monument’ dragen, zijn vrijwel nooit monumenten in de zin der wet. Daarvoor is natuurlijk in het geval van oorlogsmonumenten de magische vijftigjarengrens uit de Monumentenwet nog vaak te dichtbij. Als bewust opgerichte *memorials*, dat wil zeggen fysieke verwijzingen naar iets buiten hen met een pregnant manende functie (‘gedenkt’, ‘eert’, ‘*nie wieder*’),¹³ vallen ze buiten de criteria van schoonheid, wetenschappelijke betekenis en cultuurhistorische waarde. Dat betekent niet dat ze geen maatschappelijke waarde hebben, alleen gaat de Monumentenwet daar niet over. Dat het eigendom niet altijd helder is geregeld, ligt wellicht aan de aard van het *memorial* als zodanig. Een extreme maar verhelderende positie nemen wat dit betreft de tijdelijke gedenktekenen in die herinneren aan zinloos geweld, in verkeer of in de maatschappelijke omgang. Juist het niet-geregelde karakter geeft een bijzondere zeggingskracht aan de foto aan een paaltje op de straathoek, de verwelkte bloemenkrans in de berm. Als spectaculaire uitzondering mag de publieke uiting van gemeentelijke toe-eigening van het gemengd publiek-private Nationale Monument aan de voormalige Vijgendam in de hoofdstad gelden. Burgemeester d’Ailly beloofde bij de inhuldiging in 1956 dat het nadrukkelijk de stad was die ‘de verantwoordelijkheid voor dit symbool, ten eeuwigden dage’ op zich zou nemen. Dat was kennelijk niet vanzelfsprekend en er is veel voor te zeggen om dat ook niet vanzelfsprekend te willen laten zijn.

3.3 HERIJKING VERHOUDING OVERHEID-BURGER

Met het schetsen van de derde grote context die de urgentie van het dilemma tussen publieke en private zorg voor het erfgoed van de oorlog bepaalt, neem ik de hiervoor al even aangestipte rol van de overheid weer op. Het kader is echter aanmerkelijk breder.

In reactie op het rapport van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid *De toekomst van de rechtstaat* zette het kabinet in *Andere overheid* (2003) zijn visie uiteen op een vernieuwing van de relatie tussen overheid en burger. Het wil daarmee afscheid nemen van een in zekere opzichten te ver doorgedraaide, gestolde en als paternalistisch te kenmerken verzorgingsstaat. ‘De maakbaarheid van de samenleving’, zo luidt de centrale gedachte, ‘is niet alleen gebleken beperkt te zijn, maar zij behoort dat in een *civil society* van geëmancipeerde burgers ook te zijn’ (onderstreping origineel). De eigen verantwoordelijkheid van burgers en maatschappelijke organisaties

wordt sterk aangezet, zelfs als noodzakelijke voorwaarde gezien voor legitimatie en vitaliteit. Alleen waar publieke belangen onvoldoende toegankelijk zijn of een minimale basiskwaliteit ontberen, is er nog een rol voor de overheid in het waarborgen of het zelf blijven uitvoeren van een taak. Dit gedachtegoed kan in zijn algemeenheid op brede steun in politiek en samenleving rekenen en heeft een direct agenderende werking op zowel de herdefinitie van het publieke domein als op de rolverdeling tussen overheid en *civil society*. Het principiële politieke en publieke debat over dit belangrijke onderwerp wordt, is mijn indruk, echter niet heel heftig of zelfs maar zichtbaar gevoerd, zelfs niet kortstondig in verkiezingstijd. Wat de krant haalt gaat toch niet veel verder dan een periodieke roep om drastische verkleining van het overheidsapparaat, het verminderen van de regeldruk of het stopzetten van subsidiëring van bijvoorbeeld de kunstensector. Een tot nadenken stemmend tegengeluid, niet direct tegen het programma *Andere overheid* maar eerder tegen de sluipende erosie van de rechtsstaat door de suprematie van de markt die er de actuele achtergrond van lijkt te vormen, was onlangs in een beschouwing van rechtstheoretica Dorien Pessers te lezen.¹⁴ Vergelijkbare bedenkingen werden eerder al door de voorzitter van de Eerste Kamer en ook anderen geuit.¹⁵

Ik merkte zo-even met enige stelligheid op dat de denkwijze in *Andere overheid* breed gedragen wordt. De empirische basis daarvoor zijn de eerder geschetste inzichten en praktijken op erfgoedgebied. Die zijn als het ware als praktische uitwerkingen van de door de overheid voorgestelde, nieuwe rol- en taakverdelingen te zien. Sterker nog: de ontwikkeling van deze en dergelijke specifieke inzichten gaat er wellicht aan vooraf. Dat betekent voor het erfgoed van de oorlog dat waar het geen bijzonder publiek belang vertegenwoordigt, er voor diens toekomst niet anders dan van normalisering sprake kan zijn. Overdracht naar en opname in de brede stroom van georganiseerde erfgoedzorg ligt dan in de rede. Decentraal en lokaal waar kan, centraal en nationaal waar moet. Wat resteert, is de mogelijkheid dat er binnen het materiaal dat hier als erfgoed van de oorlog behandeld is, mogelijk sprake is van een bijzonder publiek belang. Dat is stellig hier en daar aan de orde, maar dat vaststellen is niet eenvoudig. Daar gaat de vierde en laatste contextuele beschouwing over.

3.4 ANDERE GESCHIEDENISSEN

De misschien wel pregnantste overweging bij de keuze hoe met de nalatenschap van de oorlog en de oorlogsgetroffenen om te gaan, wordt gevoed door de constatering dat er recent en zeker niet alleen in kringen van vakhistorici, anders gekeken wordt naar en andere maatschappelijke eisen gesteld worden aan het onderwerp geschiedenis, en dan in het bijzonder de ‘vaderlandse’. De maatschappelijke betekenisgeving aan de Tweede Wereldoorlog en verschuivingen van accenten daarbinnen zijn er

onderdeel van. Het wel zeer brede scala aan benaderingen loopt van historicistische normativiteit ('de Slag op het Merelveld in 1389 legt je een eeuwigdurende verplichting op') tot postmodern relativisme ('*the past is a foreign country* en principieel onkenbaar – er bestaan alleen constructen in het heden'). Ik concentreer me hier op een beperkt aantal zienswijzen ten aanzien van de Tweede Wereldoorlog. Langs dezelfde lijnen als hierboven, en *pour besoin de la cause* nogal gesimplificeerd, onderscheid ik twee extremen, een eendimensionale en een meerdimensionale.

Eendimensionaal Eendimensionaal is de traditionele opvatting over de jaren '40-'45 te noemen als die van een onschuldig land dat opeens door het demonische kwaad brutaal werd overvallen, maar daar in eensgezindheid, na ferme tegenstand en verzet, en onder de visionaire leiding van een verre vorstin, gelouterd uit bevrijd werd. Blom, in de grote traditie van Jan Romein, plaatste deze voorstelling eerder en afdoende in een algemener historische, gefaseerde wetmatigheid. Collectieve, identiteitsvormende gebeurtenissen worden daarbij via aanvankelijk primaire beleving en selectieve herinnering eerst gemythiseerd in een episch verhaal, om vervolgens gedramatiseerd te worden en een hernieuwde zingeving te ondergaan. Pas na enige tijd en op enige afstand worden ze analytisch en wetenschappelijk verstaan, kunnen ze in bredere kaders worden geplaatst en laten ze de noodzakelijke grijstinten toe.¹⁶ Het nationale ritueel op 4 mei is dan de rite die de eerder gestolde mythe periodiek herbevestigt.

In politiek en dagelijkse media is de eendimensionale blik een hardnekkig leven beschoren. Er moet een les uit de oorlog worden getrokken, de onschuldigen zijn toch niet voor niets gevallen, en het moet om vrijheid en democratie blijven gaan: de kernwaarden van onze samenleving die toen bevochten werden. De oorlog krijgt niet alleen een teleologische duiding, een bedoeling waarvan het voortreffelijke heden de voltooiing is, maar heeft tegelijk ook de neiging verabsoluteerd te worden tot een titanenstrijd tussen Goed en Kwaad die in een arena buiten tijd en ruimte werd gestreden. Altijd wordt daarbij de roep om versterking van het historisch besef gehoord, schriller naarmate de vermeende homogeniteit en gedeelde waarden en normen van de samenleving sterker onder druk lijken te staan. Vermeend, want slechts in contrast met een problematisch ervaren heden komen ze ons homogeen voor.¹⁷ En, heel opmerkelijk, op de oorlog achten bestuur en politiek het in *Andere overheid* beleden primaat van de samenleving op waardetoekenning niet automatisch van kracht. 'De herinnering aan de oorlog moet altijd levend gehouden worden' is in deze context een vanzelfsprekend categorische imperatief, die door bestuur en overheid probleemloos kan worden aangehaald. Het historisch besef waarvoor gepleit wordt, is dan niet een algemene gevoeligheid voor en bekendheid met het rijke domein van historie, maar een heel precieze, normatieve lezing van het door spreker geselecteerde en relevant geachte verleden. De partner van dat besef is sociale cohesie, als instrument voor

hernieuwde natievorming onder de vlag van een gerevitaliseerd *grand récit*. Pleidooien voor versterking van het geschiedenisonderwijs, voor een cultuurhistorische canon en een nationaal historisch museum zijn mede in dit licht op te vatten, hoe intrinsiek waardevol ze op zichzelf ook kunnen zijn.¹⁸

Meerdimensionaal In meerdimensionale benaderingen van geschiedenis is er meer ruimte voor context, continuïteit en receptie. De periode '40-'45 wordt dan eerder bezetting dan oorlog genoemd en 'bezetting' verliest zelfs een bepalend lidwoord om recht te doen aan de grote verscheidenheid alleen al van regionale ervaringen. Een pluriforme benadering verzet zich ook tegen de recent geconstateerde verenging van de oorlog tot bijvoorbeeld de holocaust. Anders dan in 'presentistisch' gebruik van het verleden, waarmee men het heden motiveert en legitimeert, hierboven enigszins geridiculiseerd, staat in deze benadering het zelfbegrip centraal, het je verhouden tot je herkomst door middel van wat Paul Scheffer wel het 'gesprek met de vorigen' noemde.¹⁹ Zelfs als aan de keuze van wat je tot je herkomst wilt rekenen een zekere eendimensionaliteit niet vreemd zal zijn, dwingt de rekenschap die je jezelf verplicht ten aanzien van 'de vorigen' af te leggen, je tot het pogen om onbevangen te begrijpen van wat hen bewoog. De jaren '40-'45 zijn daarmee niet in de eerste plaats *intrinsiek* van belang. Ze worden een van de vele bronnen, zij het een wegens hun heftigheid en traumatiserende werking bijzonder belangrijke, die de spelers in de tweede helft van de twintigste eeuw in extreem hoge mate hebben gevormd en bepaald. Wil je hun recht doen, dan kun je niet om '40-45', de aanloop ertoe en de receptie ervan heen.²⁰ Als vanzelf bevraag je dan ook de identiteitsvormende functie die de oorlogsjaren hadden. De herinnering aan de oorlog hoeft in deze context helemaal niet voor altijd levend gehouden te worden, dat kan niet eens, en de overheid heeft er, anders dan als erfopvolger van een belangrijke *dramatis persona*, niet direct wat mee te maken. Wat wel cruciaal is, is het je verhouden, op metaniveau, tot de betekenis die herinneringen aan de oorlog hadden en hebben.

De Ander als tegenbeeld Ter illustratie van zo'n meerdimensionale benadering van '40-45' moge een korte beschouwing over nationale mythen dienen. Een zelfbeeld, zoveel is uit psychologie en sociologie wel duidelijk, ontstaat in interactie met derden, met de Ander. De Latijnen ontleen hun naam aan de vlakte – *latus*, *Latium* – wat pas zin krijgt in contrast met de niet-vlakte, de Albanse en Sabijnse heuvels. De stichtingsmythes van de Romeinen als *natio* worden dan ook gedomineerd door de conflicten met Anderen die nou net van die heuvels kwamen. In de jaren tachtig van de vorige eeuw bereikte het zwartgallige beeld van *der häßliche Deutsche* in ons land tijdelijk een hoogtepunt, onderstreept door een geruchtmakend Clingendaelonderzoek.²¹ Als verklaring kan gelden, zo vertelde voormalig Duits ambassadeur Otto von der Gablentz me, dat het naoorlogse wegvallen van Indië een crisis in de Nederlandse

identiteit veroorzaakt had die opgelost kon worden door terug te grijpen op de oorlogservaringen. Nederland had in Europa altijd een zwak profiel gehad. Het had zich eerder een klein wereldrijk dan een Europese natie gevoeld. Nu moest het zich opeens als middelgrote staat in het continentale Europa invoegen. Het materiaal voor de definitie van een *sense of self* was makkelijk te ontleen aan de in meerdere opzichten indrukwekkende ontmoeting met de Ander in de jaren '40-'45, nog maar kort tevoren. Dat die ander de Duitser was, die zich in die jaren bepaald van zijn allerslechtste kant had laten zien, was ideaal. De constituerende ontmoeting zorgde voor een handzaam negatief om het eigen zelf mee te contrasteren. Voor korte tijd was het welhaast een patriotistische daad je tegen Duitsland af te zetten.²²

Op vergelijkbare wijze zijn vorige negatieve identiteitsmythen te plaatsen. Het jonge, verweerde koninkrijk dat in 1830 na de Belgische afscheiding als *by default* was ontstaan, kon moeilijk teruggrijpen op enige heroïek als grondvestende beginmythe, laat staan op wapenfeiten anders dan Van Speijks licht pathetische 'Dan maar de lucht in!'.²³ Een nieuwe lezing van de Opstand, opgerekt tot een tachtigjarige oorlog, leverde een redelijk alternatief voor het oorsprongverhaal, opmerkelijkerwijs van een republiek, zonder al te veel geografische of culturele precisie, maar inclusief demonisering van de Ander, in dit geval de Spanjool. Ook eerder was dat al gebeurd. De kortstondige Bataafse Republiek had zich aan het einde van de achttiende eeuw nadrukkelijk aan de half begrepen flarden uit de Romeinse geschiedschrijving over de Bataafse opstand uit 79 n. Chr. opgetrokken, leidende tot een curieuze cultus waarbij de vrijheidsdrang en het voortreffelijke morele gehalte van de oude Batavieren als nationale deugden uitbundig werden gevierd.²⁴ Demonisering van de Romeinen hoorde daar, voorzover ik weet, nog niet bij maar is wel elders te zien.²⁵

Het begrijpen van de omstandigheden waaronder deze en vergelijkbare beelden geboren worden en kennelijk functioneren – inclusief het duiden van wonderlijke pleidooien in de Tweede Kamer voor bijvoorbeeld herleving van een 'VOC-mentaliteit' – is naar mijn smaak onlosmakelijk onderdeel van een meerdimensionale, mischien zelfs kritisch te noemen geschiedenisbenadering.

Actualiteit Meerdimensionale benaderingen van geschiedenis lijken het te winnen van de concurrerende, rechtlijniger opvattingen, hoe conflictueus die transitie ook moge verlopen en onder hoe felle oppositie uit het politieke spectrum ter rechterzijde ook. Ze kunnen tevens als voorwaarde worden gezien voor een succesvolle absorptie van de uiteenlopende culturele identiteiten van vele recent tot landgenoten gewordenen. Autonome dan wel gestuurde processen als assimilatie, integratie, accommodatie, acculturatie, syncretisme, waar in ons land vaak 'pacificatiestrategieën' aan ten grondslag liggen, kunnen tot heel verschillende uitkomsten leiden, tussen de twee onaangename polen van marginalisatie en segregatie enerzijds en homogenisering anderzijds.²⁶ Het politieke debat over de vorm van dat proces loopt. Van een niet alleen

vastomlijnd maar ook breed gedragen toekomstbeeld is echter nog geen sprake.²⁷ Duidelijk is wel dat een succesvolle emancipatie van minderheidsgroepen mede afhangt van de mate waarin de dominante cultuur zich opent voor dialoog en er ruimte wordt gecreëerd voor ook ‘andere’ geschiedenissen.²⁸ Om te kunnen laten invoegen moet je immers vaart minderen en opschuiven, in de woorden van de bewindspersoon voor vreemdelingenzaken en integratie. Maar dat moet je wel durven, want het ‘wij’ zal er onontkoombaar door veranderen.

De rol van de overheid ten aanzien van ‘40-45’ blijft in deze meerdimensionale geschiedopvatting beperkt tot de verantwoordelijkheid die zij voor haar eigen handelen en dat van haar voorgangsters heeft, althans voor het omgaan met de gevolgen daarvan, ten onzent omfloerst aangeduid met de ‘ereschuld’ en ‘bijzondere solidariteit’ waarvan in het begin van dit opstel al sprake was. Daar kan echter iets aan worden toegevoegd. Is het te verdedigen dat omgang met het verleden voornamelijk binnen het privé-domein ligt, het is evenzeer te verdedigen dat er een plicht voor de overheid is om burgers in staat te stellen die omgang geïnformeerd en op verantwoorde wijze gestalte te geven. Dat is geen *bijzondere* plicht, maar een voortvloeiend uit de *algemene* grondwettelijke taak (art. 22.3) om ‘voorwaarden voor maatschappelijke en culturele ontplooiing te scheppen’.²⁹ Tot een normale invulling daarvan zal stellig het zorgdragen voor bronnen behoren. Hun bestaan en toegankelijkheid zijn immers voorwaarde om historische beelden telkens opnieuw te ijken en nieuwe zienswijzen te ontwikkelen. En de verscholen normatieve connotatie die ‘ontplooiing’ heeft, veronderstelt een oordeel over, in elk geval een visie op wat een gewenste of anderszins te verdedigen ideaalsituatie inhoudt waarin – in dit geval – culturele ontplooiing zal zijn gerealiseerd. Daarmee is het via een achterdeur voor de overheid toch weer mogelijk, ondanks haar visionaire noties over afstand en geëmancipeerde burgers, zich direct met de inhoud van geschiedenis bezig te houden, hoezeer ook afgezwakt tot termen van balans en kwaliteit.

Zo blijkt er dus zowel praktisch als principieel enige ruimte om het publieke belang van het onderwerp ‘40-45’ hoog in te schatten. Niet zozeer vanwege de intrinsieke betekenis van die periode als wel uit de noodzaak tot een pluriforme omgang met herinnering en geschiedenis in het algemeen. De periode in kwestie vormt daarvoor nu eenmaal een focus en ijkpunt, wat weer voorwaarde lijkt te zijn voor het succes van een nieuwe, solidaire samenleving waarin thans gemarginaliseerde groepen succesvol kunnen zijn opgegaan dan wel hun eigen plaats hebben gevonden. En het laat zich aanzien dat die pluriformiteit bevochten moet worden. De keuze voor de vormgeving van de praktische omgang met het erfgoed van de oorlog geeft de regering de gelegenheid die ruimte in te vullen in de pluriforme richting die dit en wellicht ook het volgende kabinet onderschrijven – aangenomen dat er geen politieke aardverschuivingen zullen plaatsvinden.

Conclusies

De bespreking van de vier hier gekozen contexten voor de vraag naar de omgang met het erfgoed van de oorlog samenvattend, zien we dat het volume waarschijnlijk omvangrijk is, vooral buiten professionele erfgoedinstellingen, en dat het in sommige gevallen door de tand des tijds aan acute risico's van verval onderhevig is. Maar wil het materiaal in kwestie betekenisvol blijven, dan zullen de erflaters er vooral zelf voor moeten zorgen. Vanuit een moderne erfgoedbenadering mag van de overheid verwacht worden dat ze de erflaters in de komende periode van transitie faciliteert, overigens zonder zich noodzakelijkerwijs ook over de inhoud uit te spreken. Daarnaast is het gepast dat ze incidenteel als vangnet optreedt waar de omvang in billijkheid en redelijkheid te groot is, en wanneer tegelijk het publieke belang van de inhoud dat zou vergen. Ze doet er, kortom, goed aan inderdaad de nodige afstand in acht te nemen, zoals zijzelf bepleit in *Andere overheid*, zij het met een wakend oog voor al te ver doorschietende verzakelijking en marktwerking. Moderne opvattingen over het gebruik van geschiedenis, ten slotte, pleiten voor een pluralistische benadering van '40-45', als een van de voorwaarden voor het succesvol hanteren van grotere maatschappelijke vraagstukken die door de multiculturele samenleving gesteld worden. Uiteindelijk, zo valt te verdedigen, is de grootste maatschappelijk-historische opgave voor de komende halve eeuw om ons te verhouden tot de bewoners van de vorige halve eeuw, die door het sleutelgat van '40-45' kropen en die vooral tegen dat licht, in een onbevangen Gesprek met de Vorigen, begrepen zullen moeten worden. Het is een eminent publiek belang dat het gesprek over nationale identiteit, over wie we willen zijn, open wordt gevoerd, en dat de deelnemers toegerust zijn dat ook daadwerkelijk en goed geïnformeerd te doen. Dat laatste vergt beschikbaarheid en toegankelijkheid van bronnen, een professionele erfgoedwereld, en stimulansen voor pluriforme benaderingen. Ons maatschappelijk bestel laat de overheid enige ruimte om in dat gesprek ook zelf positie in te nemen.

De overheid hoede zich er overigens voor alles geregeld te willen zien, het erfgoedbegrip te verabsoluteren, en te wensen dat alles uit of over '40-45' bewaard blijve, evenals de herinnering eraan eeuwig levend. Ook ware het onverstandig ervan uit te gaan dat wanneer de burger maar eenmaal geïnformeerd is, hij automatisch ook het

goede zal doen. Ondanks Plato's krachtige pleidooi voor de koppeling van weten en deugd,³⁰ resteert ons slechts een principiële onzekerheid die alleen met het eigen goede voorbeeld en met oprechte en transparante intenties beantwoord kan worden. Een wet die expliciet het ontkennen van Turkse genocide op Armeniërs verbiedt, buiten de bestaande bepalingen over onnodig kwetsende uitingen van haat en smaad in het huidige strafrecht, is nou net wat je in een volwassen *civil society* niet moet willen.

De conclusie moet zijn dat de eindigheid van de overheidszorg voor oorlogsgetroffenen ook de daaruit voortgevloede ondersteuning van hun organisaties eindig maakt. Gedurende de periode van transitie naar een niet meer contemporain geschiedterrein zal de overdracht van de materiële nalatenschap van die organisaties geborgd moeten worden richting de normale private en publieke erfgoedinfrastructuur en volgens de daar geldende normen en gebruiken. Daarbij zal onvermijdelijk gekozen moeten worden tussen wat primair als bron kan dienen en wat niet meer dan een *lieu* of zelfs *object de mémoire* mag blijven. In het proces van permanente ijking van waarden en betekenissen is het niet waarschijnlijk, en wellicht zelfs niet wenselijk, dat alles overgedragen wordt. Tevens is het verstandig uit te gaan van een normale professionaliteit in de ontvangende sector. Waar die ontoereikend zou zijn, en dat lijkt hier en daar het geval,³¹ kan de overheid wellicht randvoorwaarden scheppen om die te vergroten. Het is een keuze die ruimte verplicht of vrijblijvend in te vullen.

Wellicht ten overvloede zij erop gewezen dat er van twee dimensies sprake is. Enerzijds loopt de zorg voor personen op natuurlijke wijze af en hebben de oorlogswetten hun doel bereikt. De zorg voor instellingen en hun materiaal zal, zoals ik betoogde, grotendeels moeten normaliseren, van welzijnsbeleid naar erfgoedbeleid. Beide vallen binnen het aan het Ministerie van vws opgedragen terrein, maar de tweede raakt al aan dat van OCW. Anderzijds valt het onderwerp zelf – de omgang met geschiedenis, het al of niet eeuwig levend houden van de herinnering aan de jaren '40-'45 – binnen een aantal veel grotere thema's die ver uitstijgen boven de reikwijdte van een enkel of een tweetal departementen. De scheidslijn tussen het algemene publieke belang van het onderwerp en de specifieke zorg voor de materiële nalatenschap in kwestie, is niet altijd scherp te trekken.

Bij dit alles is er een zekere vrijheid voor de regering om accenten te leggen. Een aantal keren stuitte we in de hierboven gevoerde beschouwingen op grijszones en ruimtes voor persoonlijke invulling. Gevoelens van betrokkenheid, beduchtheid voor de scherpte van het politiek-bestuurlijke debat, gepercipieerde kilheid in de geschiedenis van het oorlogsdossier, het vinden van de balans tussen lokaal waar kan en nationaal waar moet, en ten slotte de noodzaak voor de overheid om zelf als voorbeeldig huisvader met eigen bezit om te gaan: het zijn naast de algemenere en beleidsmatig wat sterker te onderbouwen overwegingen allemaal mogelijkheden voor een eigen profilering van de regering op dit onderwerp.

Epiloog

Toen het schrijven van dit opstel zijn voltooiing naderde, bleek, bij navraag bij verschillende instanties, dat het verhaal van mijn moeder niet kon kloppen. Er is volgens Binnenlandse Zaken nooit een Nederlands paspoort uitgegeven of bij de burgerlijke stand een persoonskaart bijgehouden met ruimte voor invulling van een post 'ras'. Ik had dat kunnen afleiden uit het beruchte stempel 'J'. Als er een vakje voor was geweest, was dat opzichtige stempel immers niet nodig geweest.

Heeft mijn moeders geheugen haar dan bedrogen? Of heeft de verwerking van de teleurstelling niet welkom te zijn in die nieuwe verre vaderlanden een valse herinnering geïmplanteerd? Is het de uitgekristalliseerde sublimatie geweest van de tot mijn verbazing eigenlijk nooit geuite wrok, ontgoocheling, verdriet? Heeft het flink zijn en je schouders eronder zetten slechts die ene uitlaatklep, 'ik mocht niet want het stond in mijn paspoort', gevonden, waarmee voor haar verder de kous af was?

Ook dit is te plaatsen.¹ Maar het tast mijn eigen, door mijn ouders tot halverwege mijn leven gedeelde biografie slechts zijdelings aan. Riemer is tegenwoordig voor veel van mijn relaties gewoon Reimer, want de wereld is sinds 1955 onherkenbaar opengegaan en kleiner geworden. De helft van onze vrienden zijn Engelssprekenden. Ik woon al zestien jaar met een Canadees en in zijn Nederlandse paspoort staat 'p/v': geregistreerd partner van, gevolgd door mijn naam.

Amsterdam,
november 2006

Noten

ERFGOED VAN DE OORLOG EN NATIONAAL BEWUSTZIJN

- 1 CBS, Jaarnota integratiebeleid 2006.

URGENTIE EN CONTEXTEN

- 1 In het najaar van 2006 is 173 miljoen euro uit de FES-gelden ter beschikking gekomen voor het project 'Beelden voor de toekomst', dat tot doel heeft acuut door autodestructie bedreigd historisch filmmateriaal in de twee nationale collecties van het Filmmuseum en het Nederlands Instituut voor Beeld en Geluid te behouden. Materiaal in privécollecties valt daar voorlopig buiten.
- 2 Voorlopig resultaat pilotstudy's vws: 65 speelluren nitraat- en acetaatfilm, 650 uur geluid, 11 kilometer PUR- en 3 kilometer overig archief, duizenden objecten, ettelijke honderden, voornamelijk papieren collecties (kranten, affiches, dagboeken, brieven, egodocumenten) en circa 3.000 gedenktekens.
- 3 Belangrijkste omstandigheden: een grotere hang naar historisering in de samenleving en democratisering van het publieke domein, en tegelijk het failliet van vele praktijken van erfgoedzorg.
- 4 'Geschiedenis, een nieuw geloof voor iedereen.' *State of the Union*-lezing, Nacht van de Geschiedenis, 21 oktober 2006 (*NRC Handelsblad*, 31 oktober 2006).
- 5 In het nu vigerende toezichtarrangement is minder sprake van expliciet politiek-ideologische oriëntatie dan aanvankelijk gedacht: R.J. in 't Veld e.a., *Toezicht. Een kwestie van vertrouwen*, Leiden 1998, i.o.v. de Algemene Rekenkamer.
- 6 Dit proces is overigens nog in volle gang.
- 7 Raad voor Cultuur, Advies inzake onroerend erfgoed WO II (2004): een bijzonder beleidskader voor objecten in de publieke ruimte die voor sommigen aanstootgevend zijn wegens hun verwijzing naar een schokkend verleden, zoals de met een runensymbool versierde grafsteen van een NSB-politieman in Roermond, werd niet nodig geacht. De zorgvuldigheid vereist bij de wettelijke aanwijzingsprocedure is wel groot, maar niet *principieel* groter dan bij niet-omstreden objecten.
- 8 Kamerbrief OCW Erfgoedselectiebeleid, 21 september 2006. Raad voor Cultuur, Advies 'Het tekort van het teveel. Over de rijksverantwoordelijkheid voor erfgoed' (2005).

- 9 Rijksadviseur landschap Dirk Sijmons noemt dat pregnant ‘liefdevol begeleiden van transformaties’: *Lusthof Den Haag. Een reisgids voor ontwikkelingsgericht landschapsbeleid*, Utrecht 2003, i.o.v. LNV.
- 10 Boudewijn Büch bepaalde per testament dat zijn omvangrijke zeldzame boekenverzameling na zijn dood niet bij elkaar *mocht* blijven.
- 11 Goede voorbeelden zijn de interactieve, private website <http://slachtoffer.tweede-wereldoorlog.klup.nl/> en het project ‘Adopteer een monument’ onder auspiciën van het Nationaal Comité 4-5 mei.
- 12 Het is opmerkelijk dat in 1948 van staatswege een commissie werd ingesteld om te voorkomen dat her en der gedenktekens voor de oorlog werden opgericht.
- 13 ‘Monument’, van Latijns *monēre* (‘herinneren aan’, ‘aansporen’), heeft dezelfde wortel als ‘manen’.
- 14 ‘Goede en kwade trouw in het openbaar bestuur’, lezing Raad voor het Openbaar Bestuur, 12 september 2006.
- 15 Toespraak Y. Timmermans-Buck voor de Maatschappij tot Nut van het Algemeen, 15 mei 2004. In zijn afscheidsrede ‘Zwaan of Zwaluw’ (februari 2004) nam toenmalig Directeur-Generaal Cultuur J. Riezenkamp eveneens de al te verzakelijkende en risicomijdende overheid op de korrel.
- 16 Kort in H. Blom, jubileumrede, *Contactblad* ‘40-45’, 2005. Goed samengevat in Frank van Vrees analyse van De Jongs *De Bezetting*, ‘Televisie en de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog’, in *Theoretische Geschiedenis* 1995/1, 1-26, en ‘De kunst van het herdenken’, in W. Visser, W. Coster (red.), *Herdenken en verwerken. Symposium over publiek geheugen en persoonlijke herinnering*, Utrecht 2005, 13-25.
- 17 In 1966 nog veroordeelde 60 procent van 2000 ondervraagde Nederlanders homoseksualiteit als een ziekte, afwijking, onnatuurlijk en/of smerig (*Sex in Nederland I*, Amsterdam 1968).
- 18 Het Raad voor Cultuur-advies ‘Presentatie van Nederlandse geschiedenis in musea’ (2002) waarschuwde daar al voor.
- 19 Paul Scheffer, in navolging van Menno ter Braaks ‘In gesprek met de vorigen’ in: *Boulevard van het actuele verleden, een initiatief tot verbinding van heden en verleden*, Den Haag 2002.
- 20 Voor de onthutsende continuïteit en de onbestemdheid van de uitkomst: Mark Nazower, *Dark Continent. Europe’s Twentieth Century* (1998), verplicht in universitair geschiedenis-onderwijs.
- 21 Nederlands Instituut voor Internationale Betrekkingen, i.s.m. de Rijksuniversiteit Leiden 1993.
- 22 Zie J. Vis, G. Moldenhauer (red.), *Nederland en Duitsland. Elkaar kennen en begrijpen*, Assen 2001. Het is curieus hoe snel dat negatieve beeld is vervlogen.
- 23 Courante geschiedboekjes bieden een ontluisterend beeld van paniekerig en tamelijk ongestructureerd reageren op telkens nieuwe, nooit geanticiperde initiatieven van buiten,

- en zonder een goed gemarkeerde afloop. Zo bestaat er geen feitelijke stichtingsdatum van het Koninkrijk der Nederlanden.
- 24 Auke van der Woud, *De Bataafse hut. Denken over het oudste Nederland (1750-1850)*, Amsterdam 1998 (eerder: *De Bataafse hut. Verschuivingen in het beeld van de geschiedenis*, Amsterdam 1990).
 - 25 De openingsscène van de derde verfilming van Lew Wallace's *Ben-Hur, a Tale of the Christ* (1880) uit 1959 bestaat uit nogal anachronistische beeldtaal, ontleend aan onversneden Tweede Wereldoorlogspropaganda, van massaal en in kadaverdiscipline marcherende, met metaal beslagen soldatenlaarzen die het onschuldige joodse volk met redeloos geweld onderwerpen.
 - 26 Zie inaugurele rede J.W. Duyvendak, *Een eensgezinde, vooruitstrevende natie. Over de mythe van 'de' individualisering en de toekomst van de sociologie* (UvA, 2004). De benaming pacificatiestrategie voor aan het poldermodel eigen mechanismen van consensusvorming ontleende Geert Mak aan Arend Lijphart.
 - 27 De '21minuten'-enquête van o.m. McKinsey, Planet Internet, *AD* en *NRC Handelsblad* maakt wel scherp duidelijk aan welke eisen moet worden voldaan: solidair, bescheiden, gezagsrespecterend en met meer aandacht voor kwaliteit van leven dan voor materieel succes.
 - 28 Zie Kees Ribbens, 'De vaderlandse canon voorbij? Een multiculturele historische cultuur in wording', *Tijdschrift voor geschiedenis* 117 (2004), 500-521, en in *Controverses rond de canon*, Assen 2006, 80-105.
 - 29 Hoofdstuk 1 van de Grondwet heet de grondrechten van burgers te regelen. Maar het komt mij voor dat het tevens de belangrijkste inspanningsverplichtingen van de overheid formuleert. Het algemeen *door burgers* als non-discriminatiebeginsel verstante artikel 1 kan ook als een rechtsstatelijk legaliteitsbeginsel worden opgevat, dat immers allereerst *de overheid* verhindert willekeurig te handelen.
 - 30 Dit 'ethisch intellectualisme' is nog niet helemaal verstomd: zie R.R. Knoop, 'De ijzeren ploegschaar. Een cultuurhistorische visie op wetenschapscommunicatie', in M. Drenthen *et al.* (red.), *Ethiek van de wetenschapscommunicatie*, Amsterdam 2005, 55-74.
 - 31 Zie de waarschuwende woorden van scheidend hoofdinspecteur Collecties C. van Rappard in *Beheer Rijkscollecties 2000-2005. Verslag van bevindingen*. Den Haag 2006, en in *NRC Handelsblad* van 6-10-2006.

EPILOOG

- 1 A. van der Meijden spreekt in dit verband over 'micro- en randverhalen' in W.D. Visser, W. Coster (samenstelling), *Herdenken en verwerken. Symposium over publiek geheugen en persoonlijke herinnering*, Utrecht/Zwolle 2005, 11: 'Er is een verschuiving gaande in de richting van de herdenking en verwerking via de narratieve methode, de casuïstiek, die afziet van nationale generalisaties en collectieve beelden, maar die soms ook duidelijk op gespannen voet staat met de cijfers en de feiten.'

DANKWOORD

Graag wil ik de volgende personen hartelijk danken voor de openhartige gesprekken die zij over dit onderwerp met mij wilden voeren: Renger Afman, Wietske Blokker, Hans Blom, Chris van Esterik, Otto von der Gablentz, Puck Huitsing, Liane van der Linden, Renée Magendans, Geert-Jan Mellink, Jelmer Prins, Paul Schnabel, Els Swaab, Cees van 't Veen, Ellen van der Waerden, Wim van der Weiden en Rob van Zoest.

